

ОЛЕКСАНДР ЯКОВИЧ ШУЛЬГІН – ЛІДЕР ТА ІДЕОЛОГ УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТІЇ СОЦІАЛІСТІВ-ФЕДЕРАЛІСТІВ

Олександр Якович Шульгін був нащадком давнього українського шляхетного роду Устимовичів, спорідненого з славетними постатями доби козаччини – гетьманом П. Полуботком і Д. Апостолом. Випускник історико-філологічного факультету Петербурзького університету (1908–1915), згодом асистент у ньому (1915–1917); учень відомого фахівця зі всесвітньої історії Миколи Івановича Карєєва. Під час перебування в Петербурзі О. Шульгін – член молодієї громади Товариства українських поступовців (ТУП), учасник гуртка українознавства, член управи “Благодійного товариства для видання загальнокорисних і дешевих книг”, один із ініціаторів створення Союзу українських студентських земляцтв у Росії¹.

У своїх згадках про нього Олександр Гнатович Лотоцький писав: “В молодій громаді виростав Олександр Яковлевич Шульгін, рухливий, енергійний, допитливий. Майже до початку революції був на студентському становищі. В університетському гуртку українознавства приймав діяльну участь і зокрема займався студіюванням творів М. Драгоманова та пропагував ті самі студії й по інших школах. Разом з Є. Артюхом та Ф. Селецьким звичайно був делегатом гуртка українознавства в нарадах з представниками інших громад. Тоді ж ще розпочав літературну працю, друкуючи статті в “Українській Жизни” та в

---

¹ У виданні “Збірник на пошану Олександра Шульгіна” (1969) опубліковані статті: А. Жуковського “Політична й громадська діяльність Олександра Шульгіна” та “Українське Академічне Товариство в Парижі”, О. Оглоблина “Предки Олександра Яковича Шульгіна”, В. Яніва “О. Шульгін – як історик”, О. Кульчицького “Аналіз і синтез рушійних сил історії за О. Шульгином”, О. Перрена “Останні роки О. Шульгіна у Франції”. Про родину Шульгіних див.: Леонтович О. Шульгини: батьки, діти, онуки. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2012. – 96 с. +16 с.: іл.; Любченко В. Б. Київські Шульгини: національно-розділена родина в історії України // Українська біографістика. – Вип. 2. – К.: НБУВ, 1999. – С. 153–162. Біографічні відомості детальніше див.: Чмырь С. Г. Шульгін Олександр Яковлевич // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века: Энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 1996. – С. 707–709; Іваницька С. Г. Українська ліберально-демократична партійна еліта: “колективний портрет” (кінець XIX – початок XX ст.). – Запоріжжя: Просвіта, 2011. – С. 418–424; Верстюк В., Осташко Т. Шульгін Олександр Якович // Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради: бібліогр. довідник. – К.: [Київська нотна фабрика], 1998. – С. 198–201.

«Русскомъ Богатстві». Був учнем історика М. І. Карєєва, що знаний був з своєї балакучости та за сього рису називаний «водолеєм», – О. Я. гаряче одбивав закиди, з сього погляду, на свого учителя, до якого мав щирий пієтет, бо справді то була людина, варта високої поваги (зокрема визначався і широким поглядом що-до української справи)»². Сам же професор свідчив у мемуарах про “відкрити і приязну вдачу” свого учня, про те, що “це був також обдарований хорошим здібностями науковець, ... але, будучи переконаним українцем, він на початку ж революції вийшов до рідного Києва, де, незважаючи на дуже ще молоді роки, став відігравати видну політичну роль”. Вважав, що Олександр Шульгин “відволікався від наукової праці більше з почуття патріотичного обов’язку, ніж по потягу до участі в активній політичній боротьбі: занадто м’яким, жіночним ... він мені уявлявся”³.

Українська громадська діячка, історик, журналіст, редакторка іно-мовних видань Міністерства закордонних справ УНР, згодом діловод-друкар у Департаменті в справах біженців при Генеральному секретаріаті внутрішніх справ, Надія Віталіївна Суровцова згадувала: “Найвищим нашим начальством був Олександр Якович Шульгин, людина високої культури і, мабуть, душі. Походив він з старовинної української родини, батько був громадським діячем, мав ще двох братів, студента – Володимира і Миколу, молодшого. Цей працював пізніше зі мною, і його я знала ближче. Олександр же завжди був старшим за мене не тільки віком, а й посадами, і близько я його не знала. З переконань він належав до соціалістів-федералістів, поширеного тоді угруповання ліберально-поступової інтелігенції”⁴. Дещо саркастичний відгук про Шульгина знаходимо в мемуарах голови Центральної Ради М. Грушевського⁵. В той же час історик й громадсько-політичний діяч Д. Дорошенко сприймав Шульгина як одну з найбільш яскравих постатей серед есефів, що прилучилися до Центральної Ради⁶. Показово, що навіть люди, які не занадто співчували “українській ідеї”, як, наприклад, кадет Микола Михайлович Могилянський (брат відомого публі-

² Лотоцький О. Сторінки минулого: в 4 ч. – [Б. м.]: Українська Православна Церква в США, 1966. – Ч. 2. – С. 69.

³ Карєев Н. И. Прожитое и пережитое / подг. текста, автор вступ. ст. и комментарии В. П. Золотарева. – Л.: Изд-во Лен. ун-та, 1990. – С. 259–260.

⁴ Суровцова Н. Спогади. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1996. – С. 73.

⁵ Грушевський М. Спомини // Київ. – 1988. – № 9. – С. 115.

⁶ Дорошенко Д. И. Война и революция на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.; Л., 1930 / 1990. – С. 63.

циста й письменника Михайла Могилянського), серед “молоді соціалістичного напрямку”, що вела провід у Центральній Раді, особливо відзначав “роботящого і здібного молодого сепаратиста” О. Шульгина⁷.

Сучасні дослідники, намагаючись окреслити своєрідність постаті О. Шульгина, називають його “представником нової генерації української еліти – національно свідомої української інтелігенції, яка не протиставляла себе народу, відчувала себе його частиною і чітко заявляла про його національні права, не лише культурні, але й політичні”⁸. Дійсно, в перші місяці Лютневої революції 1917 р., що розпочалась як потужний масовий рух за демократизацію суспільства, раціональний економічний лад і національне самовизначення “недержавних” народів, Олександр Шульгин виявив себе як один із найбільш енергійних та талановитих представників “покоління 1900-х”. Так, на початках революції О. Шульгин був представником Української національної ради при Петроградській Раді робітників і солдатських депутатів. Перебравшись 24 березня 1917 р. із Петрограда до Києва, негайно занурився в процес оновлення громадського життя. Як зазначав С. Єфремов: “В Києві й на провінції поновила свою роботу давня Радикально-демократична партія, заснована ще року 1905. Прийшли звістки, що вже в багатьох місцях по Україні заснували місцеві комітети (на Полтавщині, Чернігівщині, Херсонщині, Київщині й ін.). Користуючись з Всеукраїнського з’їзду, на який прибуло багато членів цієї партії. Ухвалено взятись за планомірну організаційну роботу... До Ради радикально-демократичної партії увійшли: Біднов В., Грозин-

⁷ Могилянський Н. М. Трагедия Украины // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.; Л., 1930 / 1990. – С. 120.

⁸ Городня Н. Олександр Шульгин (1889–1960) як представник нової генерації української національної еліти першої половини ХХ століття // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – Історія. – 2005. – Вип. 80–81. – С. 11. Також із сучасної літератури про Шульгина див.: Стрельський Г. Олександр Шульгин – учений і політик (Перший міністр закордонних справ УНР) // Київська старовина. – К., 1994. – № 3. – С. 80–88; Пивовар С. Олександр Шульгин як історик української державності доби Центральної ради // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє: Щорічник. – Тернопіль, 1999. – С. 19–22; Стаднюк Т. Олександр Якович Шульгин і українське державотворення // Етнічна історія народів Європи. – 2000. – Вип. 7. – С. 40–45. Як бачимо, висвітлені в історіографії головним чином біографія, історія родини, державотворча, дипломатична й науково-педагогічна діяльність. Питання організаційного й ідеологічного лідерства О. Шульгина в УПСФ у контексті його громадсько-політичної діяльності донині не розглядалось українськими дослідниками як комплексна проблема. Маловивченими є також його публіцистика й епістолярій.

ський П., Дорошенко Д., Єфремов С., Ерастов С., Левицький М., Луценко І., Матушевський Ф., Ніковський А., Прокопович В., Рубисов, Хвиля, Чижевський П., Чикаленко Є., Шраг І., Шульгин Ол.”⁹. Упродовж березня–вересня 1917 р. відбувалася реорганізація партії і врешті-решт вона одержала назву Української Партії Соціалістів Федералістів (УПСФ)¹⁰. У червні 1917 р. головою партії було обрано відомого українського публіциста, критика, літературознавця та громадсько-політичного діяча Сергія Єфремова¹¹. О. Шульгин був активним діячем цієї політичної сили. УПСФ була (поряд з УСДРП і УПСР) однією з трьох національних сил, що формували політичний курс Центральної Ради.

Як типовий представник ліберально-демократичної еліти, О. Шульгин навесні 1917 р. намагався знайти спільну мову з представниками великоруської інтелігенції, неодноразово публічно роз’яснюючи засадничі постулати українства та намагаючись розвіяти міфи щодо “українського сепаратизму”. Яскравим взірцем такої публіцистики є його стаття “Украинский народ и всероссийская революция. Письмо украинца по поводу киевских съездов 25 марта – 8 апреля”, що, опублікована на сторінках провідного неонародницького часопису “Русское богатство” (1917, кн. 4–5), викликала значний резонанс у російських політичних колах. Щодо структури статті, зазначимо, що на початку О. Шульгин висвітлив утиски, які чинив царський уряд щодо українського національно-культурного життя¹²: “Необхідно хоч би частково уявити собі, що пережило все свідоме українське суспільство в роки війни, для того, щоб зрозуміти, як воно повинно було поставитися до радісної звістки про знаменні події незабутнього 27 лютого. Якщо в роки, що передували війні, репресії щодо українського руху все більше і більше загострювалися, то після початку військових дій вони набули, безумовно, катастрофічного характеру. Навіть ті українці, які в перші дні війни, дні загального сум’яття і патріотичного

⁹ Єфремов С. Радикально-демократична партія // Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.) / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – Т. 1. – К.: Дух і Літера, 2013. – С. 62.

¹⁰ Детальніше див.: Іваницька С. Українська ліберально-демократична партійна еліта: “колективний портрет” (кінець XIX – початок XX ст.). – С. 80–108, 125–136, 178–187.

¹¹ Заступниками обрано В. Леонтовича та А. Ніковського, секретарем – О. Андрієвську // Нова рада. – 1917, 1 червня.

¹² Тут і далі переклад з російської мови С. Іваницької.

підйому, намагалися йти в ногу з російською громадськістю, волею долі і цинічними діями російських властей були виведені з ладу російського державного життя. Удар за ударом сипалися на голови українських діячів, і незабаром їм довелося замкнутися у своєму тісному колі, піти від загальних питань, зайнявшись або чисто культурною роботою, оскільки вона була можлива в лещатах старого режиму, або ... підраховувати рани”¹³. Далі автор описав катастрофу, яку викликала російська окупація Східної Галичини (цей факт в офіційній імперській пресі іменували “звільненням” або “возз’єднанням”): “Розпочалися серпневі бої 1914 на південно-західному фронті, і з переможними кликами російської армії змішались крики розтерзаної і згнєбленої Галичини ... Немає потреби читачеві «Русского богатства» говорити про те, що творила російська влада у щойно завойованій провінції, як збагнули свої завдання ці виплодки старої поліцейської машини, яких із вражаючою послідовністю обирали з числа найбільш пропащих елементів полтавської, чернігівської і т. п. адміністрації. Довгими вервечками потяглися через Київ та інші міста України потяги, переповнені так званими виселенцями і заручниками Галичини, приреченими на всі жахіття всеросійської сваволі.

І в той час, коли відбувався розгром всього культурного будівництва в Галичині, коли відбувалося повне економічне і всіяке розорення цієї країни, – в самому Києві та в усіх інших містах одним розпорядженням за іншим добивалися недобиті раніше українські товариства, арештовувалися українські діячі (у Києві та Катеринославі), накладалося veto на всю пресу. Важко уявити собі, що творила божевільна влада в ці роки війни на Україні. 9 січня 1915, крім трьох раніше закритих органів («Рада» та ін.), одного дня припинили своє існування одинадцять українських видань. ... Цензорський олівець доводив редакторів до повного відчаю”¹⁴.

Підсумовуючи надбання організаційного етапу “національного відродження” на Наддніпрянщині, О. Шульгин твердив: “Українські діячі впродовж всього XIX століття глибоко вірили в життєвість своїх ідей, вірили в те, що вони творять ту культуру, яка ще пізнає кращі

---

¹³ Шульгин А. Я. Украинский народ и всероссийская революция (Письмо украинца по поводу киевских съездов 25 марта – 8 апреля // Русское богатство. – 1917. – № 4–5. – С. 276.

¹⁴ Там само. – С. 276–277.

дні. І кожного разу, коли зовнішні умови поліпшувалися, хоча б трохи, український рух знаходив відгук у всіх мало-мальськи свідомих синів землі. 1905-й справив, звичайно, величезний вплив на Україну. Відтоді, коли почала, хоча і з великими труднощами, існувати українська преса, стала поширюватися книга, – рух зробив великі і абсолютно очевидні успіхи. На всіх обласних з'їздах українських кооператорів, вчителів та ін. – неодмінно ставилося в тому чи іншому вигляді українське питання і кожного разу навколо нього створювалася атмосфера пристрасності і наснаги. Протести проти репресій, вимоги українізації школи постійно лунали і на земських з'їздах, і на інших зборах. Нерідко з тою чи іншою заявою виступали також окремі селянські громади та навіть тисячі робітників. По всіх великих селах, містечках, містах можна було зустріти серед селян, вчителів, писарів та ін. гурти свідомих українців, що жваво цікавляться і болісно реагують на всі явища національного життя". Але "все це відбувалося серед настійливих, дріб'язкових і в той же час невблаганних репресій старої влади. Все це ясно свідчило, що ґрунт вже був підготовлений для того, щоб під час революції 1917 року український народ виступив, як певна політична одиниця"¹⁵.

О. Шульгин заперечував думку щодо несподіваності "українського дива" в березнево-квітневі дні 1917 р.: "... Для скептиків, для людей, що ігнорували український рух, все це, звичайно, сталося несподівано, але той, хто вникав у суть руху і стежив за його зростанням, – той давно чекав на цей момент. Ясно було, що тільки ланцюги сковують душу українця і варто їх розірвати, щоб рух спалахнув яскравим полум'ям..."¹⁶. Говорив про те, що уже в перші ж дні революції, коли стару владу змінювали новою, коли демократизувалися ветхі станові і цензові установи губерній, "життя висунуло на перше місце українських діячів, українська ж мова завоювала собі явочним порядком почесне місце в новостворених установах". Але, на його думку, не ці факти є найцікавішими для даного моменту. "Найбільшої уваги заслуговують ті київські з'їзди, які назавжди повинні увійти в історію українського народу. Як би передоднем до них стала грандіозна українська маніфестація в Києві. Ця маніфестація зібрала десятки тисяч, очевидці кажуть, більше ста тисяч чоловік. Прийшли солдати,

---

¹⁵ Шульгин А. Я. Украинский народ и всероссийская революция... – С. 279.

¹⁶ Там само. – С. 279.

з'явилися численні представники селянства, інтелігенції і робітників. Маніфестація відбулася з надзвичайним підйомом і справила сильне враження насамперед на самих учасників її”¹⁷.

Відтворюючи літопис публічних форумів українства в початках Великої революції, Олександр Якович згадував, що “першим і дещо осібно зібрався з'їзд представників чисельних, переважно сільських, кооперативів Київської губернії”. Й відразу визначилося, що цей з'їзд, хоча він і складався з представників рядового селянства, є цілком свідомо українським. Дебатувалися питання і загальнополітичного, і загальнокультурного характеру. Йшлося щодо негайної українізації школи, щодо майбутнього устрою Росії, про федерацію, про автономію, приймалися відповідні резолюції. 25 і 26 березня відбувся з'їзд 33 гуртків “Товариства українських поступовців”, найстарішої української організації, безпартійного союзу, коріння якого сягає глибоко в історію українського руху. На Великодньому тижні пройшли партійні з'їзди українських соціалістів-революціонерів і соціал-демократів. Далі зібрався величезний з'їзд українських педагогів, селянський з'їзд від українських губерній і, нарешті, найбільш значний, грандіозний український конгрес. Цій події Шульгин приділив найбільшу увагу, відзначивши: “...Щодня в газетах публікувалася програма майбутнього з'їзду, з якої більш ніж очевидно було, в які рамки поставлений весь порядок роботи, – суспільство вважало за краще жити невідомо ким пущеним слухом. Взаємні запевнення і, головне, роз'яснення цілого ряду непорозумінь відразу внесли заспокоєння в київське середовище. Представники Центральної Ради категорично заявили, що не мають нічого спільного з шовіністичними вигуками “неофітів”. Забезпечення прав усіх народів, що населяють Україну, – є основним гаслом і Центральної Ради, і всіх українських політичних партій. Тому Центральна Рада й вирішила передрукувати на двох мовах статтю проф. Грушевського, в якій він рішуче заявляє, що якщо українців гнали і переслідували, то вони нікого і ніколи гнати не будуть. З духом російського специфічного “націоналізму” в українців не може бути і не буде нічого спільного; повага до всіх націй – основний девіз руху. На самому з'їзді цьому ж питанню було присвячено цілих дві доповіді...”¹⁸ Автор як учасник з'їздів говорив про те,

---

¹⁷ Шульгин А. Я. Украинский народ и всероссийская революция... – С. 280.

¹⁸ Там само. – С. 283.

що “був ще один лозунг, який нещодавно був досить популярним в деяких інтелігентських колах України. Гасло це – «Самостійна Україна»”¹⁹.

Обстоюючи право України на самовизначення, О. Шульгин виразно охарактеризував специфіку політичної культури північного сусіда: “Великорос все ж вихований на якомусь своєрідному імперіалізмі. Несвідомо, але міцно в ньому сидить думка, що він пан від Великого океану до Балтійського моря, від Білого і до Чорного. І ось у зв’язку з цим Чорним морем і ще «чорноземною смугою» доводиться чути недоброчливі вигуки великороса. Невже Україна «відділяється» і відокремлює «нас» від Чорного моря?» Це питання частково є результатом нерозуміння самого слова «федерація», але ще більшою мірою в цьому чуються ноти, які увійшли в плоть і кров свідомості, що він, Великорос, господар всієї землі”²⁰. “Небезпека велика, – підсумовує автор статті. – І ті, що покликані керувати цими народами, повинні її враховувати. Ми дуже добре знаємо, як багато непотрібних і катастрофічних ускладнень вносить в життя вже дозріла національна ворожнеча, як тяжко боротися з нею, як важко покласти їй межу. І щоб запобігти цьому, російські та українські вожді повинні бути насторожі. У цій статті я намагався показати, що організоване українське суспільство, цілком враховуючи небезпеку, твердо тримає кермо і не дає національній стихії ухилитися від прямого шляху. Українці сказали своє слово і тепер черга за великоросом. Українці повинні відчувати, що на півночі з ними рахуються, як з рівними, що їх законні вимоги поважають і не обмежуються тільки зверненнями, а й реально йдуть назустріч їх заповітним мріям. Закінчуючи статтю, мені хочеться звернутися до відповідальних керівників російської демократії з такими словами: «ми українці, стримуємо крайні пориви свого народу, захопленого нещодавно здобутою свободою, ви повинні розсіяти ті старі великодержавні традиції, які стара влада шляхом навіювання міцно вселила в великоросів. Тільки тоді можливі будуть дружні, мирні відносини, для зміцнення яких ми цілком готові віддати свою працю і сили. Тепер, коли понівечене війною людство говорить про загальне майбутнє братерство, про вічний мир, тепер найбільше потрібно зберігати мир там, де він ще не був порушений. Ми, українці,

---

¹⁹ Шульгин А. Я. Украинский народ и всероссийская революция... – С. 284.

²⁰ Там само.

чекаємо, що наші найближчі і більш сильні сусіди скажуть своє слово, вчасно і виразно заявлять, якою буде їхня лінія поведінки щодо України”²¹. Дійсність швидко розвіяла сподівання провідників українського руху на порозуміння з новою російською владою.

У трансформаційний для партії період О. Шульгин намагався активно впливати на формування ідеологічної і тактичної лінії есефів. Так, на конференції УПСФ 25–28 червня він оголосив доповідь “Ідеологія, організація та назва Р.-Д. партії”. Від імені Центрального Бюро партії доводив, що треба якнайшвидше остаточно прийняти детально розроблену політичну й соціальну програму, спинивши той компроміс, який одбився в її назві внаслідок порозуміння наприкінці 1905 р. двох партій: демократичної та радикальної. Нова назва, яку пропонував Бюро, мала бути “Соціалістично-федералістична партія”, або “Партія соціалістів-федералістів”. “І в історії своїй, в далеких ще початках українського політичного руху, українське громадянство вже ставило лозунг *федералізму*, а потім в зв’язку з діяльністю М. Драгоманова – соціалізму”, – говорив оратор, наполягаючи на тому, що “ідея федералізму тепер повинна прокинутися з усією силою, і цей лозунг українці повинні підняти не тільки для перебудови Росії та зміни відносин її народів. Ця ідея зможе з більшою силою, ніж соціалізм, котрий показав себе безсилим спинити цю війну або принаймні піддержати солідарність робітників різних держав, зможе об’єднати народи і паралізувати можливість нових великих війн. Отже, на перший план виступає ідея всесвітнього федералізму, коли в спільнім, дружнім, братерським союзі народів встане опорна сила проти всяких спроб учинити всесвітній заколот”. О. Шульгин обґрунтував ідею “всесвітнього федералізму”, доводячи, що в умовах продовження світової війни і розгортання демократичної революції ідея федералізму може стати підґрунтям для перевлаштування Російської держави й припинення війни. Намагаючись знайти лінію розмежування УПСФ із потенційними політичними конкурентами, Шульгин доводив, що “вже та про-

---

²¹ Шульгин А. Я. Украинский народ и всероссийская революция... – С. 276–288. Редакційну заяву щодо цитованої статті вмістив у цьому ж числі журналу В. А. Мякотін: “Два слова по поводу статьи г. Шульгина” (Там само. – С. 289–291). Вельми цікавою була реакція знаменитого філософа В. В. Розанова: *Розанов В.* Великороссия и Украина на киевских съездах 25 марта – 8 апреля. Статья 1917 г. Подпись: Обыватель. (РДАЛМ. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 146. – Л. 26–27). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://sobor.by/forum/viewtopic.php?f=41&p=29493&t=2393>

грама, що має тимчасовий характер, по суті, є соціалістична, але не революційна, – отже, в цьому р.-д. не матимуть контакту з с.-р. та «большевиками», од с.-д. різнить р.-д. те, що р.-д. не поділяють загострення класової боротьби, не стоять на ґрунті того догматизму та схематизму, на якому стоїть соціал-демократична партія та взагалі марксисти”. Висловив квінтесенцію есефівської ідеології: “Єсть у житті людському основи етичні, національна та інші, котрі дають змогу стати понад соціальною ворожнечею”²². За доповіддю Шульгина виникла жвава дискусія, що завершилась рішенням щодо перейменування партії та визнанням потреби подальшого оновлення її програмово-ідеологічних засад²³. Есефи відкидали ідею класової боротьби і непримиренності класових інтересів, сповідували пріоритет еволюційних шляхів розвитку, але цілком припускали можливість об’єднання з “революційною демократією” заради досягнення спільної мети.

У виступі “Федерація і загальний лад держави” О. Шульгин виклав настанови УПСФ у цьому питанні. Передусім вказав на практичні труднощі при федеруванні Росії. У випадку, коли б переводився тільки національний принцип, це – передусім територіальна нерівномірність автономних частин, бо поруч із такою величезною частиною, якою є Великоросія, стояли б зовсім невеличкі утворення, і це мало б утруднити справу. Вихід він бачив у долученні до принципу національного – принципу обласного, що в практичному сенсі фактично означало дезінтеграцію Великоросії шляхом виділення із її складу таких своєрідних історико-географічних регіонів, як Сибір, Донщина та деякі інші. Принципово мала вирішити справу Установча Рада; а в подальшому, коли дві третини заступників (делегатів) од якої-небудь “країни” зажадали б автономії з федеративним зв’язком, потрібно було б скликати місцеву Установчу Раду, що мала виробити собі конституцію на загальних принципах, прийнятих центральною Установчою Радою. Шульгин наполягав, що потрібно безумовно визнати право за пооди-

---

²² Конференція Радикально-демократичної партії // Нова рада. – 1917, 27 червня. Передруковано в кн: *Єфремов С.* Публіцистика революційної доби (1917–1920). – Т. 1. – С. 179–180.

²³ Перейменування, на думку провідників партії, усувало компроміс, що виник 12 років тому при об’єднанні двох партій (Української демократичної та Української радикальної), й відбивало еволюцію української політичної думки, що традиційно відстоювала з часів кирило-мефодіївців гасло федералізму, а з другої половини 1870-х рр., завдяки пропаганді М. Драгоманова – і соціалізму.

нокими народами й областями виділитися в автономну одиницю. А в подальшому, oprіч загальнодержавного парламенту, слід створити на пропорційних підставах від представників усіх “країн” (тобто суб’єктів союзу) федеративну раду з контролюючими функціями²⁴.

Як бачимо, – і це яскраво відбилося у виступах О. Шульгина, – своїм ідейним попередником есефи безумовно вважали М. Драгоманова. Їм імпонували такі елементи його світогляду, як визнання пріоритету прав особи перед інтересами держави, еволюціонізм, конституціоналізм, етичний соціалізм і національно-державний федералізм. Загалом ідея федералізму була однією з найвагоміших цінностей у політичному світогляді національних ліберально-демократичних еліт “недержавних народів” Російської імперії. Пояснюючи популярність федералістської концепції в українському русі до Лютого 1917 р., І. Лисяк-Рудницький (1977) писав, що прийняття федеративної програми перебудови Російської держави було спробою ліберально-демократичної еліти знайти компроміс між національними та імперськими інтересами, оскільки “українські патріоти пов’язували перспективи національного визволення з надіями на майбутню демократизацію і

---

²⁴ Конференція РДП // Нова рада. – 1917, 29 червня. Лідер партії С. Єфремов у приватному листі до Є. Чикаленка від 25 червня 1917 р. висловлював досить песимістичні прогнози щодо цього організаційного заходу: “...сьогодні починається конференція радикал-дем[ократичної] партії. Боюсь, що й тут без скандала не обійдеться, бо якась хирява ця партія” (Євген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування, 1903–1928 роки / упоряд. та вступ. ст. І. Старовойтенко; наук. ред. Н. Миронець; НАН України [та ін.]. – К.: Темпора, 2010. – С. 195). У преамбулі до оновленої програми УПСФ заявляла, що соціалістичний ідеал у соціальній сфері вона прагне поєднати з федеративним ідеалом у сфері політики, бо саме в цьому – суть світового суспільного поступу. Проте такі цілі були, в розумінні партії, “пісню далекого майбутнього”. Нагальне завдання партія бачила в тому, щоб перетворити Російську державу в вільне суспільство, що міцно спирається на засади “громадянського життя”, поважаючи одночасно й права людини, й права нації. УПСФ відкидала принцип жорсткої централізації влади і вимагала еволюційної перебудови Російської держави на підставі принципу “вільний з вільним, рівний з рівним” у демократичну федеративну республіку – спілку рівноправних національно-територіальних і автономних обласних утворень (штатів). Вищими органами влади в новій державі ставали Загальносоюзний парламент, Федеральні збори, Вища Державна Рада (кожен з п’яти його членів по черзі протягом року повинен був виконувати функції президента) і федеральний суд. Забезпечувалося перетворення України в “автономний штат Російської держави”. Програма накреслила низку реформ, що ставили своєю метою суверенізацію економіки та внутрішньополітичного життя республіки. Запроваджувалися широкі гарантії прав національних меншин. Висувалося також гасло добровільного возз’єднання (соборності) розрізнених українських земель.

децентралізацію Росії”. Сильною стороною федералістичної концепції був її об’ємний ракурс – вона ставила українське питання в широкий міжнародний контекст, органічно пов’язуючи задачу національного визволення із завданнями політичної лібералізації та суспільного прогресу всієї Східної Європи²⁵.

У липні 1917 р., після проголошення Другого Універсалу УЦР, Шульгин брав участь у розв’язанні конфлікту з “полуботківцями”, які протестували проти компромісу лідерів Центральної Ради з Тимчасовим урядом щодо негайного здійснення національно-територіальної автономії.

При обговоренні в Центральній Раді підсумків перемовин українців із Тимчасовим урядом 14 серпня 1917 р. Шульгин заявив, що Генеральний секретаріат вестиме свою роботу незалежно від його затвердження чи заборони Петроградом. Д. Дорошенко, кандидатура якого розглядалась на голову Генерального секретаріату, запропонував Шульгину залишитися на своїй посаді секретаря міжнаціональних справ²⁶. Як відомо, Дорошенко досить швидко відмовився від головування. Але кандидатура Шульгина все одно була схвалена 21 серпня 1917 р. в новому складі Генерального секретаріату, який очолив лідер УСДРП В. Винниченко²⁷.

У кінці серпня 1917 р. разом із Д. Дорошенком (на той час комісаром окупованих російськими військами Галичини й Буковини) та членами Генерального секретаріату О. Лотоцьким, М. Туган-Барановським та О. Зарубіним Олександр Якович відвідав Петроград. Метою української делегації були неофіційні перемовини з Тимчасовим урядом щодо політичної автономії. Д. Дорошенко в газетному інтерв’ю запевняв, що цей візит має “приватний характер”, хоча ставить на меті з’ясувати перед центральною владою характер кризи в Генеральному секретаріаті й розвіяти непотрібні непорозуміння і чутки²⁸.

---

²⁵ Див.: *Лисяк-Рудницький І.* Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – Т. 2. – Серія “Західна історіографія України”. Вип. 1. – К.: Основи, 1994. – С. 7, 19.

²⁶ Проект Генерального секретаріату Д. Дорошенка // *Нова рада.* – 1917, 18 серпня.

²⁷ Засідання Малої Ради 21 серпня // *Нова рада.* – 1917, 22 серпня. З есеїв брали участь також М. Туган-Барановський (генеральний секретар фінансів, торгівлі, промисловості), О. Лотоцький (генеральний писар), П. Стебницький (комісар по справах України при Тимчасовому уряді).

²⁸ Розмова з Дм. Дорошенком (Від нашого петербурзького кореспондента) // *Нова рада.* – 1917, 31 серпня.

Загалом, як генеральний секретар міжнаціональних справ, Шульгин прагнув як до порозуміння із національними (етнічними) меншинами на території українських губерній²⁹, так і до конструктивної взаємодії з провідниками “недержавних” народів Росії. Виступав на “конгресі народів” (10.9.1917, Київ). А 12 вересня 1917 р. в українському клубі СУАФ разом із іншими представниками української інтелігенції вітав гостей – представників “з’їзду народів”. Головував на зібранні С. Єфремов, із вітальним словом виступила письменниця й громадська діячка Людмила Михайлівна Старицька-Черняхівська. О. Шульгин у своїй промові докладно вияснив “суть федералізму, а також і те, чому українці стоять за автономію в федеративній республіці, а не за самостійність”³⁰. 3 листопада 1917 р. виступав на Всеросійському козакому з’їзді в Києві, запевняв його учасників, що Україна домагається лише права самостійно будувати своє життя, але не плекає сепаратистських намірів. В одній зі своїх статей у “Новій раді” у жовтні 1917 р. С. Єфремов назвав виступ О. Шульгина у Малій Раді “принципальною, до кінця доведеною обороною федералізму”, але це, на думку публіциста, не завадило противникам українства “пошити” їх усіх у “сепаратисти”³¹.

---

²⁹ О. Шульгин був заступником (15.06–01.07.1917), а потім генеральним секретарем міжнаціональних справ (згодом – міністром закордонних справ) (01.07.1917–18.01.1918) у кабінеті В. Винниченка. Показово, що при обговоренні на сесії Центральної Ради (06.07.1917) обсягу компетенції Генерального секретаріату Олександр Якович заперечував потребу надання останньому функцій уряду, вважаючи це “наси́льством” стосовно національних меншин, які не мали на той час змоги брати участь у формуванні Центральної Ради. Стверджував, що “утворити свій уряд ми могли б у тому випадку, якби у нас була самостійна українська держава, або хоча б фактично здійснена федерація, але ми тепер творимо лише автономний лад і свого уряду засновувати не можемо”. Пропонував визнати за Центральною Радою лише право “вето” на ті рішення центральної влади, які суперечать інтересам України. Опонентом його виступив М. Грушевський. У підсумку Центральна Рада прийняла рішення (7.07.1917) щодо свого фактичного перетворення в тимчасовий крайовий парламент з представництвом у ньому національних меншин (Див.: *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Т. 1. – Ужгород, 1932. – С. 63). Також див.: *Шульгин О.* Початки діяльності Міністерства закордонних справ України: (Спогади ген. секретаря міжнаціональних (пізніше міжнародних) справ УНР) // *Розбудова держави.* – 1993. – № 1. – С. 22–24.

³⁰ На бенкеті народів // *Нова рада.* – 1917, 14 вересня. Передрук.: *Єфремов С.* Публіцистика революційної доби (1917–1920). – Т. 1. – С. 296–297.

³¹ *Єфремов С.* Цинізм // *Єфремов С.* Публіцистика революційної доби (1917–1920). – Т. 1. – С. 311.

На конференції УПСФ (2–4 вересня 1917 р.) Шульгин неодноразово виступав під час обговорення нової програми партії, переважно з питань національно-державного устрою. Дебатувались також питання політики Центральної Ради й Генерального секретаріату, потреби блокування на виборах до Установчих зборів, війни й миру, проблеми просвіти, фінансовий стан в Україні³². Аналізуючи окремі положення програми УПСФ, Шульгин акцентував, що при реалізації федеративної моделі слід підкреслити колегіальність вищого управління в державі – це необхідно передусім “з принципового боку”³³. В дискусії з розділу програми “Лад на Україні” Шульгин заперечив думку Костя Товкача щодо необхідності посад міністрів військової справи та іноземних справ України, зазначивши, що, по-перше, ці міністри будуть вимушені постійно шукати порозуміння з центральним урядом, що зведе нанівець їх суверенну діяльність, а по-друге – наявність таких посад вступає в протиріччя з федеративною моделлю в цілому. Одночасно він запропонував замінити в програмі назви установ: замість “Ради міністрів” написати – “Генеральний секретаріат”, замість “міністра справедливості” – “міністр судівництва” (“юстиції”)³⁴. Йому заперечив Макар Кушнір, вказавши, що така зміна назв не є формальною, вона може сприяти обмеженню обсягу повноважень української автономної влади³⁵. Врешті-решт делегати конференції погодились на перейменування “міністра справедливості” в міністра “судівництва” (“юстиції”)³⁶.

При обговоренні пункту 31 програми УПСФ щодо забезпечення прав національних меншин Шульгин заявив, що ці меншини в Україні ще лише обмірковують, яким чином творити реальні форми забезпечення своїх національних прав, запропонував просто визнати “найширші права національних меншин, але з забезпеченням інтересів українського народу” й залишити п. 31 без змін. Пропозицію Шульгина було схвалено³⁷. Конференція затвердила програму “в цілому”, постановивши внести у нове видання пояснення й редакційні зміни, передусім стосовно земельного питання³⁸.

---

³² З’їзд УПСФ // Нова рада. – 1917, 22 серпня.

³³ Друга конференція УПСФ // Нова рада. – 1917, 7 вересня.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само.

О. Шульгин, як один із лідерів партії, брав участь в електоральній кампанії. Так, у “Віснику Полтавського губернського громадського комітету” від 31 жовтня 1917 р. знаходимо ім’я О. Шульгина у списку № 13 (УПСФ) кандидатів на вибори в Установчі збори по Полтавському виборчому округу. Він йшов номером третім, після Сергія Єфремова та Олександра Лотоцького, що засвідчує зростання його авторитету як політичного діяча.

У період виборчої кампанії до Українських Установчих зборів О. Шульгин брав участь у політико-пропагандистській діяльності УПСФ у Києві та Харкові (грудень 1917 р.). У грудні центральна виборча комісія УПСФ проводила пропагандистські політичні бесіди в клубі “Родина”. 10 грудня відбулась перша бесіда, на якій О. Шульгин виступив із доповіддю “Міжнародна політика України і наша партія”, а Павло Зайцев висвітлив тему “Кирило-мефодіївці, драгоманівці і наша партія”³⁹. Іншого дня, 29 грудня 1917 р. була запланована доповідь Шульгина “З поточного моменту”; Іван Чоповський мав доповісти на тему “Майбутній кінець української революції”, а Михайло Корчинський – “Більшовики і ми”⁴⁰.

Як оратор-пропагандист, О. Шульгин був задіяний в агітації й пропаганді есефів і в часи гетьманату. В запланованих на червень (23–29) 1918 р. лекціях членів ЦК УПСФ у Харкові Шульгин мав доповісти з міжнародного становища України⁴¹.

Державний переворот у Петрограді есефи сприйняли гостро негативно, критикуючи більшовиків за диктаторсько-централізаторські тенденції й соціальну демагогію. 10 листопада 1917 р. Шульгин брав участь у підписанні угоди Центральної Ради зі Штабом Київського військового округу. Після проголошення УНР сприяв юридичному закріпленню нового правового статусу України, домагався її визнання з боку держав Антанти і нових національно-державних утворень колишньої Російської імперії. Також сприяв підписанню угоди з Національною Радою Чехо-Словаччини та Томашем Масариком щодо легалізації перебування чехословацьких частин на території України (статус легіону було визначено як екстериторіальний та надано йому зброю з боку українського уряду)⁴².

³⁹ УПСФ // Нова рада. – 1917, 9 грудня.

⁴⁰ УПСФ // Нова рада. – 1917, 29 грудня. Бесіду було перенесено на 4 січня 1918 р.

⁴¹ УПСФ // Нова рада. – 1918, 21 (8) червня.

⁴² Шульгин О. Т. Г. Масарик та Україна // Хроніка-2000. – К., 1999. – № 25 / 26: “Україна-

Намагався врегулювати мирним шляхом конфлікт між УНР та Радянською Росією, розробив і підписав разом з В. Винниченком низку дипломатичних документів (відповідь від 17.12.1917 р. на ультиматум РНК, ноту урядам новоутворених республік і країв від 18.12.1917 р.; відповідь на ноту РНК від 03.01.1918 р. з пропозицією переговорів про мирне вирішення питання, ноту від 22.1.1918 р. до всіх нейтральних і воюючих держав з роз'ясненням позиції УНР у питанні про війну та мир). Виступив 25 грудня 1917 р. на 8-й сесії Центральної Ради з доповіддю щодо укладання мирного договору з Четверним союзом. За словами єврейського громадського діяча А. Гольденвейзера, Шульгин “не був германофілом; його чесній природі була чужою ідея сепаратного миру супроти волі і за рахунок учорашніх союзників. Він, мабуть, сподівався сприяти миру загальному; його патріотизму лестила думка про те, щоб Україна виступала як його ініціатор ... Натомість події виявилися сильнішими від найшляхетніших спонукань. Надто вже неприхованою була вигода для самостійної України від негайного миру...”⁴³.

Під час наступу на Київ більшовицького війська під орудою М. Муравйова (26.01–01.03.1918) та першого захоплення ними влади Олександр Якович залишався в місті. Після укладення Берестейської мирної угоди та подальшої “союзницької” збройної підтримки з боку австро-угорських військ Центральна Рада повернулася до Києва. “До Києва вступила Центральна Рада, – згадувала Надія Суровцова. – На майдані Богдана Хмельницького відбувся парад. Вишикувалося стрілецьке військо з Коновальцем на чолі. Прапороньки маяли, копиченьки тупцювали, була весна, здавалося, вже ніколи не буде війни, розстрілів, облоги, військового стану, оце так світитиме сонце, буде батьківщина, рідна земля, загальне щастя. А ми ж були вже не діти! Але навіть на думку не спадало, що це тільки початок, і що доля батьківщини будується не так просто, що мало крові, а треба до неї ще багато дечого. “Той сум, оті тяжкі зітхання прийшли до нас згодом самі...”. Ми знов повернулися на Терещенківську. Шульгин схуд, очі

Чехія”. – Ч. 1. – С. 285–288. Також див.: Європейський лідер, який цінував українців [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://vgolos.com.ua/articles/evropeyskyy_lider_yakuu_tsinuvav_ukraintsiv_106593.html?print

⁴³ Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.; Л., 1930 / 1990. – С. 12. Щодо ролі О. Шульгина в укладенні Берестейської мирної угоди цікаві відомості містить кн.: Мухомина И. В. Украинский Брестский мир. – М.: Европа, 2007. – С. 30, 49, 58, 68–69, 76–78, 80, 126.

його горячково блищали. Він був переконаний антантофіл, та і вся його недовга попередня міністерська діяльність була зв'язана з цією орієнтацією. А тим часом договір з німцями не міг не впливати; якої ваги чинником були німці, відчулося лише згодом, але незабаром”⁴⁴.

Невдовзі, у березні 1918 р. в “Новій раді” була опублікована велика стаття О. Шульгина “Зміна тактики (Міркування с.-ф.)”, де він піддав нещадній критиці політику есерівського кабінету, назвавши її такою, що веде країну до катастрофи. Шульгин, розмірковуючи щодо ролі есефів в українських процесах державотворення, писав, що УПСФ з самого початку свого існування перебувала в надто трагічних обставинах: “зосереджуючи навколо себе 3/4 всієї української інтелігенції, спираючись на стародавні традиції української громадської думки та її ідеолога М. П. Драгоманова, – с.-ф. бачили, як їх з усіх боків переганяли ті партії, які жили чужим розумом, повторюючи на свій лад с.-д. ортодоксію або, ще гірше, російське есерство, цілком непридатне на українському ґрунті. Але ці партії почасти перехопили славу своїх російських товаришів с.-р. та с.-д.”. Шульгин твердив, що в підсумку українські есдеки та есери ввели народ в облуду безвідповідальними демагогічними гаслами. Перед УПСФ постала непроста дилема, яку він окреслив таким чином: “во ім’я державного будівництва партія повинна брати в ньому участь, бо інакше унеможлиблювалося б і саме це будівництво... Беручи ж на себе відповідальність за роботу, яка направлялась людьми політично чужими, партія ризикувала позбавитись своєї індивідуальності, тим самим ризикувала зробити незрозумілим для широких мас самий факт свого існування. І може якраз через брак виразно зазначеної позиції людність мало цікавилась с.-ф. і всією своєю багатомільйонною масою пішла за українськими есерами. Тим часом за с.-ф. залишились майже тільки сили духовні”. Поки революція не дійшла до точки кипіння – з цією духовною силою ще рахувались...

Найбільш відповідним до побажань есефів, за словами О. Шульгина, – був кабінет, очолюваний лідером УСДРП В. Винниченком, який діяв від серпня до листопада 1917 р. Надії УЦР та її провідників на поступовий процес федералізації Російської держави й суверенізації українських територій розбилися об скелю недовіри Тимчасового уряду і його неприйняття вимог української автономії. Далі настав крах цього уряду. Відбулися радикальні зміни в настроях мас. То був

---

⁴⁴ Суровцова Н. Спогади. – С. 78.

апогей революції. “Тепер вже не шукали людей досвідчених у політичних та громадських справах, тепер шукали людей з революційним темпераментом, а головне з маркою українського есера або українського еседека... Тепер на «духовні сили» есефів зовсім перестали звертати увагу, а з їх політичною думкою ніхто не рахувався”. Українські еседеки та есери проводили небезпечно-більшовицький курс. Але есефи все ж таки їх підтримували, хоча і повсякчасно критикували. Не відкликали своїх представників з Генерального секретаріату, хоча становище їх там було важким. Нарешті, есефи заговорили про відставку. Усім, крім Шульгина, партія дозволила вийти з уряду. Частина есефів залишилася на менш відповідальних постах, таких, як товариш генерального секретаря (міністра), директори департаментів та ін. Але на становище непримиренної опозиції вони так і не перейшли. Шульгин нарікав на потребу “національної єдності”, через яку есефи “згубили своє лице”. Та, наполягав він, партія соціалістів-федералістів має нині виконати своє історичне завдання. Есефи – “партія державного будівництва”, вона добре знає, які соціальні реформи потрібні українському народу. Шульгин, посилаючись на думку лідера партії С. Єфремова, заявив, що прийшов час нової революції – “революції проти анархії”. УПСФ переходить до зміни тактики, наполягаючи на створенні коаліційного уряду, на “синтезі всіх персонально міцних елементів, без поділу на партії і нації”. “Національна ідея” в небезпеці. “Потрібно рятувати державу, рятувати культуру, бо незабаром нічого вже буде й рятувати...”⁴⁵, – закликав О. Шульгин.

У кінці березня – на початку квітня 1918 р. Головний комітет УПСФ заявив про опозицію партії правлячому есерівському кабінету під прем’єрством В. Голубовича. Серед провідників партії виявилось дві течії. Перша виключала всяку можливість співпраці з урядом. Друга припускала можливість висловити йому довіру за умови значної зміни особового складу й політичного курсу. Мета есефівської опозиції була, за словами “Нової ради”, позитивна – надати владі працездатності. Спільною для обох течій була думка про те, що підтримати слід лише кабінет, укладений на підставі коаліційної угоди найбільш впливових українських партій⁴⁶. Зауважимо, що есефи завжди були покликані творити нову українську владу – й за Центральної Ради, й за гетьмана, й за Директорії УНР... Але кожного разу мали статус партії урядової,

---

⁴⁵ Шульгин О. Зміна тактики (Міркування с.-ф.) // Нова рада. – 1918, 14 (1) березня.

⁴⁶ В справі кризису // Нова рада. – 1918, 14 (1) березня.

але не правлячої. Можливо, саме тому деякі партійні лідери (зокрема й Шульгин) досить різко й неодноразово публічно критикували дії влади⁴⁷.

На початку квітня 1918 р., констатуючи кризу політики Центральної Ради, Шульгин заявляв, що “настав час державного єднання, настав час, коли всі національні і політичні суперечки повинні бути забуті во ім’я захисту культури, во ім’я захисту української державності”, знову-таки наполягаючи на об’єднанні всіх патріотично налаштованих сил України без різниці партій і національної приналежності⁴⁸. У 20-х числах березня 1918 р. УПСФ вирішила-таки делегувати до нового складу уряду УЦР своїх представників, визнавши, що стан державних справ в Українській Народній Республіці критичний⁴⁹.

Невдовзі після гетьманського перевороту відбувся травневий (10–12.05.1918) з’їзд УПСФ, в якому взяли участь делегати від 40 місцевих осередків партії. З’їзд вніс значні корективи в програму. Проект оновленої програми есефів обговорювався в місцевих осередках і був прийнятий на конференції УПСФ 8–9 вересня 1918 р. О. Шульгин узяв найактивнішу участь у роботі з’їзду. Так, у доповіді “Про міжнародне становище України” він говорив про необхідність визнання партією факту самостійності України та неможливості федерування із більшовицькою Росією⁵⁰. Повертаючись знову до історії питання, Шульгин акцентував, що партія постійно прагнула до здійснення своїх ідеалів шляхом утворення автономної української одиниці в федеративній Російській республіці, весь час вважаючи, що це прагнення має здійснитися шляхом реформ “зверху”. Однак умови життя призвели до того, що федеративний устрій прийшов “знизу”. Україна не змогла самотужки здійснити ідеал федералізації усієї Російської держави і, починаючи з Третього Універсалу, стала на шлях самостійності, що підтверджується також війною з колишньою метрополією. Таким чином, Четвертий Універсал не сказав нічого нового стосовно фактич-

---

⁴⁷ Детальніше щодо есефівського “ходіння у владу” див.: З минулого партії // Закордонне бюро Української Демократично-Радикальної партії. Бюлетень. Видання неперіодичне. – [Прага], 1930. – Ч. 3. Травень. – С. 12–13; Шульгин О. Діяльність урядів Наддніпрянщини від 1917 р. // Українська загальна енциклопедія / За заг. ред. Івана Раковського. – Львів; Станіслав; Коломия, 1935. – Т. 3. – С. 703–708.

⁴⁸ Шульгин О. Самостійна українська держава і федералізм // Нова рада. – 1918, 4 квітня (22 березня).

⁴⁹ В справі кризису // Нова рада. – 1918, 22 (9) березня.

⁵⁰ З’їзд партії соціалістів-федералістів // Відродження. – 1918, 12 травня. – С. 4.

ного надбання Україною суверенітету. Шульгин наполягав, що відтепер УПСФ повинна роз'яснити своє нове розуміння федералізму, яке тепер є “ширше, ніж федеративний устрій держави”; федералізм нині – це й засіб боротьби з мілітаризмом і централізмом, засіб щодо запобігання війн і світових конфліктів. У сучасних історичних обставинах проголошення Радянської влади й комуністичних перетворень на теренах Росії, агресивно-ворожого ставлення більшовиків до української національної державності, УПСФ, за словами Шульгина, рішучо відкидає ідею федеративного зв'язку з “Російською деспотією”, але припускає можливість такого рівноправного союзу з Литвою, Білоруссю, Кримом, Кавказом.

Стосовно нового міжнародного статусу країни, О. Шульгин висловив впевненість, що нині на Україну дивиться весь світ. Україна уклала мирний договір із Центральними державами; її фактично визнала Антанта (щоправда, попередній уряд зруйнував ці відносини). Болісним питанням нині є ставлення до Німеччини та Австро-Угорщини. Щодо Берестейської угоди з Четверним союзом (“мир, за який нас так багато ляляли”)⁵¹ Шульгин зазначив, що коли Німеччина і Австро-Угорщина звільнили Україну від більшовиків, ми вважали їх своїми братами; навіть у розпал світової війни в середовищі українців не відчувалося ворожнечі та шовіністичного чаду. Правда, багато непорозумінь виникло з німцями у есерівського уряду УЦР. Але ж і німці поводити себе не завжди гідно. Далі ми побачили німецькі війська в УЦР, і нарешті, новий уряд – уряд П. Скоропадського. “Не секрет, на чий багнети спирається цей уряд, але це не може не викликати протест з нашого боку, бо це втручання в наші внутрішні справи”. Шульгин задавався питанням: “чи не зміниться політика німців до Української держави”, “чи не збираються вони порушити мирний договір”?

---

⁵¹ Наприкінці серпня 1918 р. у Києві перебувала делегація незалежних експертів німецького парламенту. Ознакою впливовості партії соціалістів-федералістів у той час можна вважати те, що згадана делегація контактувала не тільки з гетьманом і головою уряду, а й з лідерами УПСФ. 31 серпня 1918 р. делегація зустрілася з керівництвом УНС. Питання, що обговорювалися, головним чином торкалися входження діячів УПСФ до уряду (Див.: *Горбатюк М.* Українські ліберали у політичній системі українського консерватизму епохи гетьмана Павла Скоропадського. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.stattionline.org.ua/histori/86/15638-ukra%D1%97nski-liberali-u-politichnij-sistemi-ukra%D1%97nskogo-konservatizmu-epoxi-getmana-pavla-skoropadskogo.html>).

Шульгин наголосив також на потребі для України статусу нейтральної держави та визнанні його з боку воюючих держав⁵².

Одночасно детально обґрунтував перехід УПСФ від федералізму до визнання факту української окремішності. Перед есефами вимальовуються складні перспективи. УПСФ стає в опозицію до нинішнього уряду, але все ж повинна вжити всіх заходів, щоб зберегти українську самостійну державність і при новому уряді⁵³. У дискусії взяли участь О. Саліковський та С. Шелухин⁵⁴.

На закритому засіданні з'їзду УПСФ 12 травня 1918 р. Шульгин брав також слово в дебатах із доповіді М. Корчинського “Про організаційну роботу”. Зауважив, що партія ще дуже молода, але, незважаючи на труднощі організаційного періоду, за рік все ж таки встигла чимало. “Загалом ПСФ – це партія інтелігентська. Коло неї зосереджено найбільш усього української інтелігенції і тому вона багата інтелігентними силами”. Лави партії невинно зростають. Передбачав, що в подальшому УСПФ доведеться відіграти значну роль у політичному житті⁵⁵. У дебатах взяли слово І. Шраг, В. Прокопович, М. Кушнір та інші делегати⁵⁶. С. Єфремов у заключному слові сказав, що “зріст партії свідчить про те, що вона стоїть на вірному шляху”. Шульгина знову обрали до Головного комітету партії (до складу якого увійшли С. Єфремов, А. Ніковський, С. Шелухин, В. Прокопович, І. Чоповський, К. Мацієвич, М. Корчинський, Ф. Слюсаренко, К. Лоський, О. Саліковський)⁵⁷.

---

⁵² З'їзд партії соціалістів-федералістів // Нова рада. – 1918, 12 травня (29 квітня).

⁵³ З'їзд партії соціалістів-федералістів // Відродження. – 1918, 12 травня (29 квітня).

⁵⁴ Газета “Відродження”, коментуючи виступ О. Шульгина в контексті пристосування політики УПСФ до нових політичних реалій, зауважила, що “абсолютно природно, що у с.-ф., які є українцями і не стоять на вузько-класовому положенні, а своєю програмою охоплюють життєві інтереси ... всього українського народу, цей процес пройшов дуже легко. Характерною є тільки повна пасивність у тому напрямку з боку партії”. Згідно доповіді Шульгина виходить, що на перемену партійного курсу (“від федерації до незалежності”) впливали не стільки власне устремління ідеологів партії, а об'єктивні зовнішні обставини, які “формально штовхали партію на самостійницький шлях державної політики”. Але така пасивність, на думку обсерватора, послаблювала позиції есефів порівняно з неукраїнськими партіями. Невідповідною духу часу автор статті називав й одну зі складових назви партії – “федералісти” (Див.: Н. Н. Два з'їзди // Відродження. – 1918, 16 травня).

⁵⁵ Відродження. – 1918, 14 травня.

⁵⁶ З'їзд П.У.С.-Ф. // Нова рада. – 1918, 19 (6) травня.

⁵⁷ Нова рада. – 1918. – 19 (6) травня; Відродження. – 1918, 14 травня.

Обговоривши питання про федерацію, з'їзд УПСФ ухвалив резолюцію “В справі федерації й самостійності”⁵⁸. У резолюції УПСФ з федеративного устрою провідною була думка про те, що “... централістична і своєкорисна політика російського уряду, суспільства й партій, ворожість їх до істинного федералізму і, нарешті, большевицька авантюра – висунули ідею самостійності української держави. Рахуючись з реальністю, УПСФ признала самостійність й прийняла ідеї консолідації української держави”⁵⁹. У сучасних умовах партія виключала всяку можливість федеративного зв'язку з Росією. Але єднання з іншими народами, що утворюють нині державність, партія вважала можливим і бажаним для інтересів України. УПСФ визнавала, що “ідея федералізму в політичному житті має таке ж загальне значення, як у соціально-економічній – соціалізм, і, тому, ці ідеї повинні залишитися провідними думками партії”. Саме “федералізм містить в собі ідеал того всесвітнього єднання держав, яке тільки і може служити надійною запорукою проти імперіалізму і війни”⁶⁰. Більшість положень цієї резолюції перегукується з тезами, сформульованими О. Шульгиним.

Таким чином, УПСФ у травні 1918 р. недвозначно оголосила про свою підтримку суверенітету й незалежності Української держави і підкреслила необхідність її зміцнення. Втім, як уявляється, в даному випадку есефи були цілком послідовні, бо в 1917 р. в преамбулі програми партії заявили, що “... ми на федералізм дивимося ще ширше, ми бачимо в ньому засіб поновлення людського життя не тільки в межах сучасних держав, а й між державами. Провідною зіркою світить нам світовий федералізм, який єдиний може остаточно примирити людство, усунути ворожнечу, сварки і війни, який може, нарешті, наблизити і сам соціалістичний лад ... Через федералізм, через уселюдське братерство до соціалізму, до торжества трудящих – такий простягається перед нами шлях, з якого, на нашу думку, людство не може зійти...”⁶¹.

---

⁵⁸ З'їзд партії соціалістів-федералістів // Відродження. – 1918, 12 травня. – С. 4.

⁵⁹ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. – Т. 3. – Відень, 1921. – С. 145.

⁶⁰ Відродження. – 1918. – 14 квітня (1 травня); Постанови з'їзду П. УСФ (10–12 травня 1918 р.) // Нова рада. – 1918, 14 (1) травня.

⁶¹ Див.: Програма Української партії соціалістів-федералістів // Программы политических партий России. Конец XIX–XX вв. – М.: РОССПЭН, 1995. – С. 282–283.

В умовах неоконсервативного режиму П. Скоропадського О. Шульгин як мінімум тричі отримував пропозиції (поряд із іншими лідерами УПСФ) щодо входження в урядові кабінети (М. Устимовича, М. Василенка, Ф. Лизогуба), на які відповідав відмовою, хоча йому пропонувалася така бажана для нього посада міністра закордонних справ⁶². У паперах німецького генерального консула Тиля в списку високопосадовців, який він обговорював з одним із провідників УПСФ, редактором газети “Нова рада” А. Ніковським 18 жовтня 1918 р., кандидатура Шульгина розглядалася в якості гетьманського представника в Лондоні⁶³.

Шульгин був головою політичної комісії української мирної делегації на переговорах з Радянською Росією. 3 липня 1918 р. за дорученням гетьмана – посол дипломатичної місії в Болгарії. “До Болгарії призначили Олександра Шульгина, – згадувала Н. Суровцова. – Це було, після поста міністра закордонних справ, немов почесне вигнання. Але він, як і всі соціалісти-федералісти, не одмовився, а поїхав. В Болгарії його знали, зв’язки з Шишмановим чимало підносили його авторитет, ну, так воно і пішло...”⁶⁴. Одночасно Олександр Якович невтомно шукав шляхи для порозуміння з Антантою. В листі до міністра закордонних справ Гетьманської держави Дмитра Дорошенка 8 жовтня 1918 р. Шульгин писав: “Буду шукати змоги познайомитися з Антантою. Зараз маю піти до посла американських сполучених штатів. Наша орієнтація попередня стратила свою силу. Треба обов’язково їхати до Америки, Франції, Англії. Не треба це робити в формі офіційній. Напівурядова, напівгромадська, невелика, але солідна, депутація була б дуже до речі. Сподіваюся, що війна так або інакше до зими закінчиться. Тоді прийде нам «судний день», до якого ми зовсім не готові. Де наше військо? Де аграрна реформа? ... найбільш реальним і важним, на чому в першу чергу треба поставити, це щоб Антанта не примусила німців вивести військо з України. Буду їм внушати, щоб

⁶² Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919). – [Б. м.]: [б.в.], 2004. – С. 26; Горбатюк М. Зазнач. праця.

⁶³ Крах германської окупації на Україні: По документам оккупантов. – М.: ОГІЗ, 1936. – С. 180. Той же Тіль залишив цікаві нотатки щодо бесіди з сенатором А. Марголіним, який рекомендував йому О. Шульгина як політичну постать, прийнятну й для Антанти, і для Німеччини, у випадку, коли б “Антанта виявила готовність визнати незалежну Україну під владою гетьмана” (Там само. – С. 185, 186).

⁶⁴ Суровцова Н. Спогади. – С. 83. Див. також: Павленко В. Дипломатична місія УНР в Болгарії (1918–1920 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 12. – С. 18–32.

вони (англичане і т. д.) настановили б на тому, щоб німецькі війська протягом певного часу залишилися б на Україні і обороняли б її від більшовизма”⁶⁵. Як зазначала в жовтні 1918 р. “Нова рада”, – про-антантівські кроки Шульгин робив не за дорученням уряду чи партії, а власною ініціативою⁶⁶. На початку листопада 1918 р. Рада міністрів схвалила дії Шульгина як посла⁶⁷. Загалом, основними напрямками його діяльності були обмін візитами з послами Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини; зустрічі з болгарськими урядовими діячами; захист і репатріація українських військовополонених і біженців; спроби відстояти частину зарубіжної власності колишньої Російської імперії на користь України; розвиток взаємовигідних українсько-болгарських торговельних відносин поза рамками Брестського договору; зближення Болгарії та України у сфері культури та інформації; видання періодичних органів “Українське слово” (№ 1–4) та “Украинско-български преглед” (“Українсько-болгарський огляд”) (№ 1–17). Після краху Гетьманату Олександр Якович представляв з листопада 1918 р. по січень 1919 р. у Болгарії інтереси уряду Директорії УНР.

У роки революції видав книжки “Політика: Державне будівництво України і міжнародні справи” (Київ, 1918)⁶⁸, “L’Ukraine, la Russie et les puissances de l’Entente” (1918), “Les problemes de L’Ukraine” (Paris, 1919). У 1919 р. в Софії вийшла книга “Украина”, одним із авторів якої був О. Шульгин (розділ “Възраждане на украинската държавност”). На титульній обкладинці цієї книги було надруковано: “Украинска библиотека №1”.

Із січня 1919 по вересень 1919 рр. Шульгин – член дипломатичної секції делегації УНР на Паризькій мирній конференції, де наполегливо шукав шляхів до міжнародного визнання України з боку великих держав, домагався в Антанти реальної допомоги у боротьбі з більшовиками. З 1921 р. – голова надзвичайної дипломатичної місії УНР у Парижі. Як згодом визнавав Шульгин, – активність місії практичних результатів не дала та й не могла дати через небажання Франції й

---

⁶⁵ Пташинський П. Організація збройних сил української і російської контрреволюції та бюджет гетьманщини (1918 р.) // Архів Радянської України. – 1932. – № 4–5 (липень–жовтень). – С. 297.

⁶⁶ Нова рада. – 1918, 25 (12) жовтня.

⁶⁷ Нова рада. – 1918, 2 листопада (20 жовтня).

⁶⁸ Див. позитивний відгук П. Стебницького на це видання: Книгар. – 1919. – № 19. – Стб. 1185–1186.

Західної Європи в цілому втручатися в “східні справи” й передусім – боронити Україну від більшовиків. Відповідь на всі прохання про збройну й фінансову допомогу була безкомпромісною: “Жодного солдата, жодного сантимта, поки ви самі не опануєте знову хоча б частину своєї території”.

Українська революція зазнала поразки. Однією з причин дослідники називають відсутність сильної масової центристської партії, розуміючи під “центризмом” твердий демократичний курс без сповзання в напрямку військової диктатури або радянських експериментів, і припускаючи, що такою партією могла стати саме УПСФ⁶⁹. УПСФ, як ми бачили, таку роль до кінця в повній мірі зіграти не змогла. Шульгин важко переживав поразку Української революції, з якою пов’язував стільки надій і мрій...

Лишився назавжди в еміграції. У 1923–1927 жив у Празі, разом з однодумцями відновив радикально-демократичну партію, ставши головою її празького комітету. Щодо свого сприйняття тодішньої політичної реальності писав у листі до доньки М. Драгоманова – Лідії Шишманової та її чоловіка І. Шишманова у серпні 1922 р.: “Про наші справи краще і не казати: застої і вичікування... Тим часом весь південь України голодує і весь край руйнується і грабується нападниками. На еміграції теж не краще: в Польщі наші бідують страшенно. – Акцію нашу закордонну ми продовжуємо до останньої можливості, хоч і для цього нам бракує... грошей. Працював я в Парижі дуже багато, їздив до Генуї як голова нашої делегації. Відповідь одна – підождіть. Ми і ждемо і духом не падаємо, вірючи, що все їдно наш час прийде. Але, звичайно, тяжко”⁷⁰. У листі за липень 1923 р. із Праги: “Політика все ж не залишає мене в спокої. І переписка зосталася, а головне ми організували тут свою політичну партійну групу і мене навіть обрано головою. Праці маю чимало и нервувань ще більше. Прінципально нового нічого не має. – Процес в Парижі програли, це страшенно підорвало і уряд, але тяжко відбилося і на наших персональних справах”⁷¹. У листі від 2 липня 1926 р. відгукнувся щодо трагічної

---

⁶⁹ Лисяк-Рудницький І. Українська революція з перспективи сороколіття // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 2. – С. 46.

⁷⁰ Якімова А. М. Листування Олександра Шульгина з родиною Шишманових у 1922–1932 роках (за матеріалами Наукового архіву Болгарської академії наук) // Сумський історико-архівний журнал. – 2012. – № XVI–XVII. – С. 49.

⁷¹ Якімова А. М. Зазнач. праця – С. 51.

загибелі Симона Петлюри: “Перехожу прямо до найбільш болючої теми: вбивство С. В. Петлюри... З часів 1917–1918 р. не було ще події, яка б так незвичайно схвилювала все українство. Люде страшенно оплакували і оплакують С. В., який втілював в собі саму ідею української державности і боротьби за неї. І на другий же день після вбивства сталося щось невидане серед еміграції: всі об’єдналися. До нас прийшли і Ш[апова]лівці, і Галичане. Утворено в Чехословатчині Комітет по вшануванню пам’яті і обороні чести С. В. Петлюри!.. До нього приєдналося 103 організацій! – Мене як Голову Комітету делеговано було на Похорон. – Це було щось знов незвичайне: в Парижі ми лічили 200–300 свідомих українців, але на похорон прийшло кілька тисяч. І як би Ви бачили, з якою побожністю схилялися вони перед Труною... З усіх кінців світу телеграфічно замовлено було вінки з чудесних квіт жовто-блакитних, було багато Французів, Кавказців, Поляків. На цвинтарі Mont Parnasse промов не було, заспівали тільки «Заповіт», який справив серед цих обставин колосальне враження... Мої приятелі, старі французи – письменники і політики говорили, що такого похорону вони ще не бачили і що навіть похорон Victor’a Hugo справляв менш зворушуюче враження, ніж ці щирі, величні і мовчазні Проводи. Ідея державности і той легальний титул, який мав С. В., ми (так само як і Грузіни) не припиняємо: По закону, ще виданому на Україні, С. В. Петлюру заступив голова Ради Міністрів А. М. Левицький. Громадянство і політично виявило нахил до об’єднання, і до підпертя цього уряду на вигнання. Ведуться з успіхом різні перетрактації. За цими всіми подіями, та і взагалі останній рік – моє особисте життя якось одходить навіть для мене на другий план”⁷².

Свої міркування щодо досвіду й перспектив національного політичного життя Олександр Якович виклав у статті “На партійні теми” (“Тризуб”, 1928, № 13–14). “...Після наших невдач багато незадоволення, розчарування, жовчі накопилось в душі нашого громадянства. Досвід політичного життя ми мали дуже не довгий, а звикли на нього з великим апломбом і авторитетом спиратися. Одні розчарувались тільки в партіях, другі в демократії взагалі. А ні ті, ні другі не хотять зрозуміти, що і партії наші і демократичний режим мусіли діяти в час ненормальний, коли ні партії, ні демократія не могли виявити своє справжнє лице”⁷³. На думку Шульгина, в еміграції активно існували на

---

⁷² Якімова А. М. Знач. праця. – С. 55–56.

⁷³ Шульгин О. На партійні теми // Тризуб. – 1928. – № 13–14. – С. 4–6.

той час лише УДРП та УСДРП. У розпорошеному стані знаходилася УПСР. Хлібороби-державники перетворились з партії на “політичну секту”⁷⁴. Шульгин переконував можливих опонентів, що “партії ... організують, дисциплінують громадське життя. Головна ж хиба деяких наших партійних угруповань, за які і зненавиділо їх громадянство, є те, що часом партійні люди над усе ставили партію, і тим тільки шкодили державному життю. Як противагу цьому ультра-партійництву, радикал-демократична партія, до якої я маю честь належать, зробила навіть своїм девізом такі слова: *«Нація вище за класи, держава вище за партію»*. Оскільки точно додержуватися цього принципа, якого радикал-демократи ні в якому разі не оголошують своїм монопольним правом – партія втрачає свої негативні впливи”⁷⁵. Погоджуючись із соціал-демократом Ісааком Мазепою щодо призначення політичних партій, Шульгин писав, що “партії – це органи живого національного тіла, ... партії наповнюють... конкретним життєвим змістом абстрактний національний ідеал”. Задаючись питанням: “В чім позитивний зміст партійності?”, Шульгин підкреслював “найдужче” таке: “в політичному державному житті є особливо важливим групувати, об’єднувати тахіт тих сил, які на даний мент є потрібні для державного будівництва, а також одкинути ті, які можуть тільки гальмувати це будівництво, або навіть йому шкодити. Нормально розвинуте партійництво диференціює окремих політичних діячів і народні маси і тоді легше дати лад і порядок політичному життю; з поодинокими індивідуумами тяжко мати до діла, тяжко з’ясувати з ким по дорозі, а з ким – ні”⁷⁶. “... Партії мають кристалізувати громадську політичну думку. І ця кристалізація в дальшому має одкидати державно непотрібні елементи і об’єднувати державно здібні партії для спільної праці”⁷⁷.

Автор декларував вірність УДРП “ідеї УНР”⁷⁸. УДРП готова увійти в спілку з тими, для кого на першім місці – українська державність, “хто оминає всяку узурпацію” – класи, особи, хто “стоїть на принципах справжньої демократії”⁷⁹. Вважав, що бажано українським партіям знайти “спільну формулу для праці, підперти державний корабель і не

⁷⁴ Шульгин О. На партійні теми. – С. 4–5.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Там само. – С. 6.

дати йому затонути серед загальної апатії та індивідуалізму нашого громадянства”⁸⁰. Звертався до лідерів УСДРП, що є “однією з старших партій на Україні”, до того ж “несе чи не найбільшу відвічальність і за те добре, і за те зле, що ми зазнали в 1917–1920 рр.”⁸¹

З’ясовуючи нагальні завдання української політики, Шульгин у книзі “Державність чи Гайдамащина?” (Париж, 1931) чітко сформулював платформу УДРП у вигнанні: постулат “Нація вище за класи, держава вище за партію”; прагнення до порозуміння з усіма силами української еміграції, що сповідують ідею національної державності і засади демократії; заклик до всіх українських партій, і насамперед УСДРП, знайти “спільну формулу роботи, підтримати державний корабель, не дати йому затонути серед загальної апатії та індивідуалізму нашої громадськості”. Переконавав: “Ми мусимо вести боротьбу за нашу державність. ... здобуття державності це основне завдання нашого (та й чи тільки нашого?!) покоління. Нація, що не має держави, є нещасливою, безборонною. Народ, що цього не розуміє, ... – не вартий навіть того, щоб його звати нацією”⁸². Підсумки діяльності керівництва УНР в екзилі Олександр Якович оглянув у книзі “Без території: Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині” (Париж, 1934), перевиданій у Києві в 1998 р.

О. Шульгин був представником української делегації на 1-й асамблеї Ліги Націй (осінь 1920 р., Женева), членом делегації УНР на конференції в Генуї (квітень 1922 р.), постійним представником УНР при Лізі Націй (з 1921 р.), представником Головної Ради УНР та української громади при Лізі Націй у 1930-ті рр. Про появу українців на міжнародній арені О. Шульгин згадував так: “Коли ми в 1919 р. з’явилися в Парижі перед міжнародним форумом, чужі люди ставили під сумнів існування української нації. Треба було пробивати мур байдужості, ігнорації, ворожнечі. І все ж мені разом з моїми співробітниками пощастило невсипущою працею навколо Ліги Націй до певної міри пробити шлях, поставити українське питання на порядок денний міжнародної політики. Кожен крок вимагав напруження всіх наших

---

⁸⁰ Шульгин О. На партійні теми. – С. 6.

⁸¹ Там само.

⁸² Шульгин О. Державність чи Гайдамащина? (Наші чергові завдання) – Париж: Меч, 1931. – С. 4.

сил. Мінімум наслідків досягався максимумом зусиль”⁸³. З 1927 р. як представник УНР при Лізі Націй активізував свою діяльність за такими напрямками: боротьба українців за національне ім’я, відстоювання прав українських емігрантів у Комітеті у справах біженців при Лізі Націй; формулювання української проблеми в світовому контексті (проект про утворення Європейської федерації, роззброєння, економічна конфронтація); протест проти насильницьких дій “окупаційного більшовицького режиму” в Україні (політичні процеси над українською інтелігенцією, зокрема, справа СВУ; примусова праця в таборах; штучний голодомор і форсована колективізація); захист прав українських меншин на теренах Польщі, Румунії, Чехословаччини; “східне питання” в СРСР (контакти в еміграції з представниками кримських татар, кубанських козаків, лідерами Азербайджану, Грузії, Північного Кавказу, Туркестану).

Одночасно з політичною та партійно-публіцистичною працею О. Шульгин провадив продуктивну наукову і викладацьку діяльність. З 1923 р. – професор загальної історії й філософії історії Українського Вільного Університету (УВУ), в 1924–1929 рр. – професор Вищого Педагогічного Інституту ім. М. П. Драгоманова в Празі. У 1924–1925 рр. – засновник і генеральний секретар Українського Академічного Комітету (УАК), координаційного органу українських вищих і наукових товариств в еміграції. У 1926 р. домігся залучення УАК до складу Комісії з міжнародного інтелектуального співробітництва при Лізі Націй. Член Історико-Філологічного Товариства в Празі; теми його доповідей були завжди цікаві й різноманітні – “Уваги до розвитку раннього капіталізму”, “Організація міжнародного інтелектуального співробітництва при Лізі Націй”, “Т. Г. Масарик в Києві”, “Витоки та розвиток сучасної нації у французькій історичній літературі”, “Секрет впливу Ж.-Ж. Руссо”, “Євген Чикаленко як політик”. Виступав на міжнародному конгресі антропологів і етнографів у 1931 р. у Парижі (доповідь “Етнографічна єдність українського народу”), в Міжнародному товаристві з вивчення творчості Ж.-Ж. Руссо (1937, Женева)⁸⁴.

---

⁸³ Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – С. 25.

⁸⁴ Шульгин О. Ідеологічне коріння французького патріотизму доби революції (патріотичні та державні ідеї Ж.-Ж. Руссо) // Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. М. П. Драгоманова. – Т. 1. – Прага, 1929; Шульгин О. Секрет впливу

Підсумовуючи діяльність наукових осередків української еміграції, професор Наталя Полонська-Василенко писала: “Перша українська еміграція залишила великий внесок в українську науку. Головними осередками історичної праці на еміграції були Прага (Український Вільний Університет, Українське Історично-Філологічне товариство, Музей Визвольної Боротьби України), Берлін (Український Науковий Інститут) і Варшава (Український Науковий Інститут, Українське Воєнно-Історичне Товариство), частково – Париж”. Серед видатних істориків України згадувала, поряд із Д. Дорошенком, С. Томашівським, В. Липинським, В. Прокоповичем, й О. Шульгина⁸⁵. У 1946 році в Мюнхені поновлено НТШ. У Парижі НТШ знайшло “двох видатних істориків – І. Борщака та О. Шульгина”⁸⁶.

Один із відомих істориків діаспори Аркадій Жуковський слушно назвав Олександра Шульгина “співтворцем української держави”⁸⁷. Так, він дійсно був видатним державником, незважаючи на те, що розпочинав свій партійно-політичний шлях як прихильник федеративної ідеї. Симптоматично, що багато з написаного Шульгиним в еміграції сприймається нині, в умовах сучасної катастрофи “українського світу”, надзвичайно злободенно. Скажімо, його міркування щодо органічності поєднання політики й моралі: “Часом люде говорять, що політика це взагалі «брудне діло». Але це чиста неправда. Політика мусить прагнути до людського добра. Політика в час будування народом своєї держави має особливо поважне завдання і кличе до великих ідеалів. Коли ж вона робиться брудом, то винні в тому самі люде, які гадають, що в політиці «все можна». Ні, політика, коли вона позбавлена високої моралі, ніколи не приведе ні до чого дійсно великого! Політика, збудована на дрібних хитрощах і брехнях, може дати задоволення честолобству того чи іншого діяча ніколи ж не дасть поважних результатів. Політика, якій бракує елементу моральности, веде тільки до загибелі, руїни, до катастрофи. А між тим у нас чимало є кол, які ці

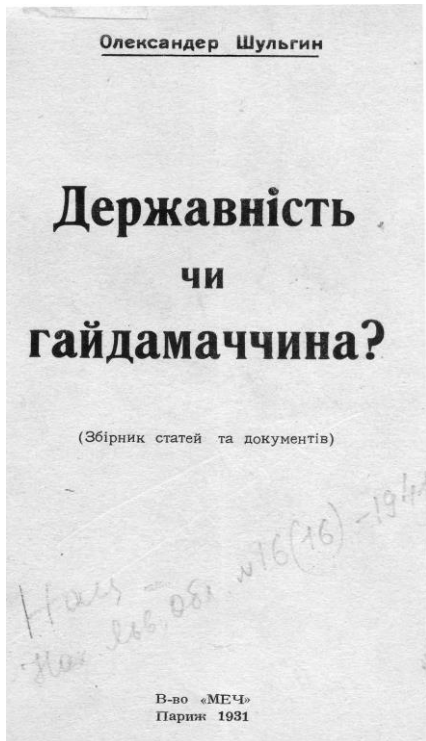
Ж.-Ж. Руссо // Науковий ювілейний збірник Українського університету в Празі, присвячений президентові ЧСР проф. Т. Г. Масарикові. – Т. 2. – Прага, 1930; Шульгин О. Ідеологічна ненависть та непереможна любов Ж.-Ж. Руссо до Франції // Праці історично-філологічного товариства. – Т. 2. – Прага, 1939.

⁸⁵ Полонська-Василенко Н. Українська історіографія. На правах рукопису. – Мюнхен, 1971. – С. 78.

⁸⁶ Там само. – С. 79.

⁸⁷ Жуковський А. Шульгин Олександр // Енциклопедія українознавства: Словникова частина (ЕУ-ІІ): в 10 т. – Париж; Нью-Йорк, 1984. – Т. 10. – С. 3902.

мої слова і зараз годні взяти за наївність і майже дурницю. Далеко ще нам до ідеалів Драгоманова і Масарика...»⁸⁸.

Шульгин О. Державність чи гайдамащина? Збірник статей. — Париж: Меч, 1931

ту атмосферу, в якій у самої Москви агресивність значно ослабне... *Між сходом і заходом, ми твердо обрали захід*»⁸⁹.

Актуальними лишаються й роздуми щодо правдивих зовнішньополітичних орієнтирів української дипломатії: “Скрізь і всюди ми заявляли і знову це говоримо: ми шукаємо і будемо шукати порозуміння як з нашими безпосередніми західними сусідами поляками та румунами, так само (і може ще з більшою енергією) з іншими, теж *західними* народами. Ми гадаємо, що тільки це наближення *до заходу*, до Європи може урятувати нас від московського імперіалізму. Це не значить, що ми готуємо «хрестовий похід» проти Москви, що мріємо обов’язково про так звану інтервенцію. Ні, ми віримо, що час прийде, коли український нарід встане і скине з себе ярмо неволі. Але тоді саме співчуття Європи нам і буде потрібне. Ми віримо, що втягнення України в міжнародні стосунки та інтереси нашого континенту створить в майбутньому

⁸⁸ Шульгин О. Захід чи Схід? (Замість передмови) // Шульгин О. Державність чи гайдамащина? (Зб. статей та документів). — Париж: Меч, 1931. — С. 1.

⁸⁹ Там само. — С. 2–3.